

KELLER PÉTER

Tettének oka ismeretlen?
(*Gondolatok Gárdonyi Géza Az öreg tekintetes*¹
című kisregényéről)
Gárdonyi társadalmi szociális témájú művei

Dédapám nem társadalmi szociális témájú műveiről ismert. *Az öreg tekintetes* mégis kicsit ilyen írás. De nem az egyedüli. Vannak előzményei, léteznek követői. Mindegyiknél érezhető, hogy nem közgazdasági és nem szociológiai kategóriákban, hanem bibliai alapon gondolkodott, a Jézus-követés elvéhez igazodott. Az *Ygazság a földön*² négy évvel korábbi könyve. A millennium évében a *Szegedi Napló* karácsonyi mellékleteként jelent meg. Műfaja legenda. Üzenete: „Nem dinamit az új idők termőmagja; a jézusi szívek kellenének jobban...”

A *Falábú ember*³ *Az öreg tekintettel* egyidőben keletkezett.⁴ Ebből az írásból is sugárzik, hogy Dédapám a szociális kérdéseket nem közgazdasági kategóriának tekintette: „...ne gondolja senki, hogy én a hordómosással, meg az ehető földdel a piaci szocializmusnak szállítok ezúttal hangokat”⁵. Hitte és vallotta: a nyolc boldogság élhető valóság lehet.

¹ GÁRDONYI GÉZA: *Az öreg tekintetes*. Dante, Budapest, é. n. 5. kiadás.

² GÁRDONYI GÉZA: *Ygazság a földön*. Engel Lajos Könyvnyomdája, Szeged 1896.

³ *Falábú ember*. In: GÁRDONYI GÉZA: *Tengeren járók csillaga*. Szent István Társulat, Budapest 2005. 7–68.

⁴ GÁRDONYI JÓZSEF: *Az élő Gárdonyi*, I–II. Dante, Budapest, é. n. 2. kiadás. II. 144: Két katicabogár. Átkozott józanság (1906. február 22. és 1907. szeptember 30.) fejezet.

⁵ *Falábú ember*, i. kiad. 7.

A *Szunyoghy miatyánkja*⁶ az első korinthusi levél⁷ gondolatmenetére épülve keresi a római levélben is említett földi boldogság titkát⁸: „Minden foglalkozás boldogít, ha szeretjük azt a foglalkozást: munkánkat, mesterségünket, művészetünket, – boldogít. Nem a foglalkozásunk boldogít, a foglalkozásunk szeretete boldogít. A szeretet boldogít.”⁹

A *Ki-ki a párjával*¹⁰ a Máté-evangéliumra alapoz: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és az Istennek, ami az Istené!” (Mt 22,22)¹¹: Nem a pénzt kell megszüntetni, kiiktatni, hanem a „vagyonszerző bűnöket”¹². Az anyagi javak szükségesek, de csak „Krisztus szívével”¹³ használhatók, kezelhetők.

Az „emberi méhek kasaiban”¹⁴ meg kell teremteni és meg kell tartani mindenki szabadságát, melyhez hit, mindenki iránt való szeretet és az egészséget biztosító anyagi jólét kell a magyaroknak, de a legfontosabb „a bizalom a Magasságban. Bizony ez az első, a legelső.”¹⁵

KELETKEZÉSE ÉS FOGADTATÁSA

Az életrajz¹⁶ viszonylag nagyobb terjedelemben foglalkozik *Az öreg tekintetes* közel öt éves érlelődése (1899. december 2. – 1904. augusztus 2.)¹⁷ alatt született művekkel. A millennium alatti megrázó élmények¹⁸ és családi tragédiája¹⁹ után vagyunk. Túl az öngyilkosság gondolatán. Túl a kétkedéseken és tagadásokon. Azokban az években,

⁶ GÁRDONYI GÉZA: *Szunyoghy miatyánkja*. Dante, Budapest, é. n. 2. kiadás.

⁷ 1Kor 12–14. fejezet. A szakaszcíme: A Szentlélek kegyelmi adományai (1Kor 12, 1–11); Az Egyház Krisztus teste (1Kor 12, 12–31); A legkiválóbb adomány a szeretet (1Kor 13); A lelki adományok felhasználása (1Kor 14).

⁸ Istennek tetsző élet (Róm 12).

⁹ *Szunyoghy miatyánkja*, i. kiad. 167.

¹⁰ GÁRDONYI GÉZA: *Ki-ki a párjával*. Dante, Budapest, é. n. 2. kiadás.

¹¹ Szent István Társulat (a továbbiakban: SZIT) kiadása.

¹² *Ki-ki a párjával*, i. kiad. 124.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. A méhek kasai különösen fontos kapcsolat a két mű között, hiszen Csurgó méheket fogad be a szobájába.

¹⁵ *Szunyoghy miatyánkja*, i. kiad. 257.

¹⁶ GÁRDONYI JÓZSEF: i. m.

¹⁷ I. m. II. 123–126.

¹⁸ I. m. I. 292–293: Az ezeréves ország (1896. május 2.) fejezet.

¹⁹ I. m. I. 139–144: Ólomgolyó és II. 72–73: Fiaimnak fejezet.

amikor megérinti a halál szele.²⁰ Amikor szívéhez közel álló ismerősei és barátai el is távoznak.²¹ Amikor örül, hogy életben marad, és gyermekeiről gondoskodhat. Talán ez volt az a sorsfordító időszak, amikor visszatér a Jézust követő útra, amikor végleg elhatározza: *lelki emberré válik*. Talán ezekben az években kristályosodik ki: „Az emberiség története öt mondatban: / A világosság szülte az életet. / Az élet szülte az akaratot. / Az akarat szülte a bűnt. / A bűn szülte a szenvedést. / A szenvedés szülte a szeretetet.”²² Talán ezekben az években jut el odáig, hogy kimondja: „Kezdetben a művész önző célt szolgál, aztán magáért a művészetért dolgozik, aztán személyét is, művészetét is odaajándékozza a társadalomnak.”²³

Igen termékeny korszaka volt ez a néhány év. Ekkor született négy színmű: A *bor* (1900. június 4–18.), a *Karácsonyi álom* (1900. július 16–21.), az *Annuska* (1902. július 3. – augusztus 23.) és a *Zéta* (1903. augusztus 10. – szeptember 30.). Ekkor alkotta legkedvesebb regényét, A *láthatatlan embert* (1900. október 18. – 1901. június 6.). Ekkor készültek életrajzi írásai: Az a *hatalmas harmadik* (1902. május 27. – június 24.) és a Bródy Jövendőjében (1903. március 1.) napvilágot látó, a *Gyermekkori emlékeim* gyűjteménybe tartozó írások; a Jézus-követés rejtelmait fejtegető novellája, a *Mezítelen ember* (1903. július 23.); a szeretet titkát kutató regénye, az *Ábel és Eszter* (1904. november 7–20.). Ekkor írta gyermekmeséit (*Nagyapó mesék, Mindenttudó Gergely bácsi történetei*), több Göre-kötetét (1899-ből a *Durbints sógor, A pesti úr, a Kátsa, a Veszödelmek*, 1901-ből a *Bojgás az világba mög más mindönféle, a Tapasztalatok*). Megjelent *Április* című verseskötetének új kiadása (1902. január 20.). Előkészítette a *Fűzfalevél, nyárfalevél* (1905. januárban jelent meg) kiadását. A kötet versei közül A *bánhidai vecsernye* (1902. február 20.), az *Éjjel a Tiszán* (1902. február 27.), a *Magyarok Ősanyja* (1902. március 11.), a *Hét vezér* (1902. március 28.) A *láthatatlan emberre* engednek asszociálni; Az *öreg honvéd* (1902. március 2.) 48-as téma; a *Kinizsi Pál* (1902. március 5.) a magyarság sorskérdését feszegeti; az *E föld* (1902. március 4.) a szenvedés titkát és értelmét kutatja; az *Egy este*²⁴ az élet

²⁰ I. m. II. 93–94: Az 1902. év fejezet.

²¹ I. m. II. 117–120: Dankó halála (1903. március 21.) és II. 122–123: Jókai temetése (1904. május 5.) fejezet.

²² GÁRDONYI GÉZA: *Földre néző szem, Égre néző lélek*. Dante, Budapest, é. n. 186: Bűn fejezet. (A ferde vonalak itt és a továbbiakban az eredeti szöveg új bekezdéseit jelölik.)

²³ GÁRDONYI GÉZA: *Titkosnapló*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1974. 49: Morfiumcseppek fejezet.

²⁴ Az életrajz vonatkozó része (GÁRDONYI JÓZSEF: i. m. II. 138: *Fűzfalevél, nyárfalevél*... [1905. január] fejezet) szerint 1902 március 4., a verseskötet (GÁRDONYI GÉZA: *Fűzfalevél, nyárfalevél*... Singer és Wolfner, Budapest 1904) szerint 1897.

szeretete melletti hitvallás (amiből Kosztolányi is idéz a gyászbeszédében); az *Útra-készülődés* (1903. november 30.) a halál utáni visszatérés; a *Ne félj, csak higgy* (1904. január 15-én) a feltámasztás és feltámadás átélmélkedése.²⁵

A művek listája beszédes feladatmeghatározás: a népszínművet fel kell támasztani; a történelmi regényeket tovább kell írni; a saját megszenvedett értékek tanulságát közkinccsé kell tenni. A Jézus-követés mellett tanúságot kell tenni; a szeretet értelmezése írói feladat; törődni kell a jövő generációval; nem szabad megfélemlkezni a humorról; rezgésbe kell hozni versekkel is a lelkeket; örülni kell az életnek, és szeretni kell.

Ez a néhány év jelentős sikereket (A Magyar Tudományos Akadémia az *Egri csillagokat* Péczely-díjjal jutalmazta [1902. október 27.], *A bort* bemutatják Bécsben [1903. február 21.]), de fájó kudarckokat is (A Kisfaludy Társaság 1902. febr. 6-án nem őt, hanem Fiók Károlyt választja tagjai közé) hozott. *Az öreg tekintetes* is siker. A leg-sikeresebb Gárdonyi-regény – de Franciaországban (!). Itthon ezt is majdnem (!) Péczely-díjjal jutalmazzák. De ugyanakkor kudarc is: sokan állítják: „nem igazi Gárdonyi-regény!”; „A szerző nem találta meg önmagát!”²⁶

Ezekkel az állításokkal már Nagyapám is vitába szállt.²⁷ Nem értett egyet azzal, hogy a regény hibája lenne, hogy Gárdonyi elhagyta benne a falut és az öreg tekintet felhurcolkodtatta a városba. Ki is mondja: „nem fogadhatom el a magyar irodalom értékmegállapítóinak »nem igazi Gárdonyi-regény« mérlegnehezékét.”²⁸ Véleménye szerint a „színpad megtanította Gárdonyit a jellemek erős vonalú festésére. ... (és) éppen az a kirívó *Az öreg tekintetes*ben, hogy jellemalkotásában hirtelen kiugrott kora regényirodalma megszokott modorából.”²⁹

ÖSSZEGEZŐ MŰ

Ha végignézzük a kisregény érlelődése alatt született műveket, érezhető, hogy bizonyos témák újra és újra felbukkannak, újraértelmeződnek, újraíródnak. Csak néhány példa: Göre alakja belekerül *A borba*; a szerelem, a szeretet, az odaadás, az önátadás

²⁵ A versek keletkezési idejéről GÁRDONYI JÓZSEF: i. m. II. 137–138: Fűzfalevél, nyárfalevél... (1905. január) fejezet.

²⁶ I. m. II. 124: *Az öreg tekintetes* (1899. december 2.; 1902. december 4. és 1904. május 13., július 7., augusztus 2.) fejezet.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

ugyanúgy témája *A láthatatlan embernek*, mint az *Annuskának*, vagy az *Ábel és Eszternek*; a gyermekszeretet kihallatszik *A borból* és megjelenik a verseknél; a magyarság eredete, múltja, Jézus személye és a Jézus-követés témája *A láthatatlan embernek* és több versnek. És folytathatnánk...

Az öreg tekintetes e néhány év alatt született összes, az életrajzban kiemelt írással, úgy érzem, rokon. Szól a magyarságról, a 48-as magyarokról, a magyarság aktuális sorskérdéseiről, a Jézus-követésről, a szülő- és gyermekszeretetről, halálról és feltámadásról. Bizonyos értelemben szeretetértelmező és prófétai írás. Kutatja a szenvedés titkát és értelmét. Kicsit életrajz, kicsit ars poétika. Csurgó kicsit Göre, kicsit Nagypapó, kicsit Mindenttudó Gergely bácsi.

Amikor Nagypapám azzal érvelt, hogy „éppen az a kirívó *Az öreg tekintetes*ben, hogy jellemalkotásában hirtelen kiugrott kora regényirodalma megszokott modorából”³⁰, még nem olvashatta a *Titkosnaplót*, de valójában Édesapját igazolja vissza: „Az írói nagyság mértéke: melyik mennyire nemesít történetekbe burkolt példáival. Tehát: milyen erővel, mennyire maradandóan? Mennyire újak a karakterei, és mennyire hosszú életűek?”³¹

Nagypapám arra érzett rá, hogy az életmű egységes, és ezért illik bele *Az öreg tekintetes*. Nem az számít, hogy falun vagy városban játszódik a történet, hogy Csurgó parasztember-e, vagy földbirtokos. Máshol kell keresni a választ. Más kérdést kell feltenni: mi a közös Zétában, Priskoszbán, Annuskában, Ábelben, Eszterben, Csurgóban és a többi karakterben. Az, hogy mindegyik más, és mindegyik hasonló. Különbözőségük ellenére valamiben mindegyik ugyanaz. Ez az ellentézis a közös bennük. Ahogyan a példabeszédekre is mondható: mindegyik más, de mindegyik hasonló, mert mindegyik nevel. Dédapám karakterei mások, de abban hasonlítanak, hogy képesek maradandóan átregztetni a szeretetet az olvasó lelkébe, hogy nemesítenek.

A *Titkosnapló* tanúsága alapján Dédapám nem szűnt meg kutatni a karakteralkotás titkát. Kereste a példabeszédírás rejtett lényegét: hogyan képesek a történetekbe burkolt példái nemesíteni az embert. Az egyik, amit talált, a *másság*. Az újra ugyanis mindenki figyel. De a *másság*, az *új*, a *megdöbbentő* önmagában nem érték. Nem nemesít. Több kell. A teljes állítás így hangzik: „Műved csak annyira érték, amennyi benne az új, az értékes új, amit még előtte senki meg nem mondott, mert nem tudott. Új karakter, új érzés, új látás stb. És még *azon túl* is: a műved annyit ér, amennyi szeretet van benne valaki vagy valami iránt.”³²

³⁰ Uo.

³¹ *Titkosnapló*, i. kiad. 56: Írói nagyság fejezet.

³² *Titkosnapló*, i. kiad. 56–57: Írói nagyság fejezet.

Zéta, Priszkosz, Annuska, Ábel, Eszter, Csurgó és a többiek új és új karakterek. Aki-
ket még más nem írt meg. Vagy másképp írt meg. Dédapám karakterei „agyagedénybe
zárt Isten-sugarak”³³. És az a bizonyos AZON TÚL: az az ISTEN-SUGÁR! A karakte-
rekből sugárzó szeretet, valaki, valami iránt. Ez az Isten-sugárból eredő szeretet az, ami
nemesít. Ez az, ami az életművet műfaji különbözősége és sokrétősége ellenére is egysé-
gessé teszi, ez az, ami megrezegetteti az olvasó szívét.

ÖNÉLETRAJZI ÍRÁS

Számomra ez a mű is „arc-regény”, mint *A láthatatlan ember*. De nem önfeltárul-
kozás. Inkább titokfejtésre, lelkiismeret-vizsgálatra való ösztönzés, tükörbe nézésre
késztetés: „A fővárosban az arc csak cégtábla. Ördög tudja, mi van bent a boltban.”³⁴ A
nagy kérdés nem az, mi történik Csurgó Károllyal, mi lesz Gárdonyi Géza sorsa, mű-
vei utóélete, szolgálatának eredménye, hanem az, mi történik „bent a boltban”, hogyan
képes az Isten-sugár átrezegtetni az agyagedényt?

Gárdonyi életéből és műveiből sugárzik a szeretet, de az író gondja nem a maga-
mutogatás, nem az, hogy magyarázza, mi az, amit mondani szeretne, hanem az, hogy
értelmezze az olvasói visszajelzést, és ameddig lehet, ne az olvasót, hanem magát tökéle-
tesítse. Csurgó ugyanúgy egyéni utat járó, prófétai, (apostolkodó) figura, mint ő maga.
Alakjára is illik az, amit Pintér Jenő Róla írt.³⁵ Ha elhagyjuk az irodalmi vonatkozásokat
Csurgó jellemzését kapjuk: „Fennkölt gondolkodású, emberszerető, bölcselő [...]; egé-
szén más [...], mint bárki [...], hangulata és bája van [...]. Társtalan [...], magános fa
kartársai között. Szellemének gyökerei a magyarság ezeréves földjéből táplálkoztak [...],
nem rontotta meg semmi idegenszerűség”. A magános fa hasonlat az öreg tekintetes
szájából el is hangzik: „Már én csak olyan vagyok [...], mint a kiszáradó fa, hogy egy-két
ága még zöld...”

³³ Dédapám „agyagedénybe zárt Isten-sugár”-nak tekintette az embert: *Földre néző szem*, i. kiad. 189.

³⁴ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 30–31: a professzor szavai az első díszvacsorán, a 2. fejezetből. (Az első kiadásban még nem szerepel.)

³⁵ A vonatkozó rész teljes szövege: „Fennkölt gondolkodású, emberszerető, bölcselő író: a magyar iro-
dalom egyik klasszikusa. Írásmódja nem rokon sem Jókai Mór, sem Mikszáth Kálmán, sem Herczeg Ferenc
stílusával; egészen másképp ír, mint bárki a koráig föllépő elbeszélők és színműírók közül. Munkáiból méla-
bús költőiség árad, hangulata és bája van minden írásának, eredeti zenéje prózájának. Társtalan író volt,
magános fa kartársai között. Szellemének gyökerei a magyarság ezeréves földjéből táplálkoztak, őseréjű
művészetét nem rontotta meg semmi idegenszerűség.” (PINTÉR JENŐ: *A magyar irodalom története: tudomá-
nyos rendszerezés*, VIII. Stephaneum Nyomda, Budapest 1941. 419.)

Ravasz László jellemzése³⁶ szintén találó és igaz Csurgóra is: „Nem fogadott el más kalauzt, csak a génuszát. [...] vállalta [...] saját lángelméje kockázatát [...]. Minden sikerét felülről kapta ajándékba; tévedései és botlásai a távlatot és méretet adják sikerei és győzelmei nagyságához.”

Herczeg Ferenc nekrológiájának gondolatai³⁷ is illenek az öreg tekintetesre: „Magában járó ember volt, de nem aszkéta, inkább fölényes és derűs horátiusi bölcs. [...] egyszerűsége, kötelességtudása és hite elkísérte őt a dicsőség zenitjéig. Míg a fővárosban élt is, vidéki maradt és a modern ember társas ambícióit és élvezeteit idegenül, a világvárosi élet komplikált együgyűségeit pedig elnéző iróniával szemlélte. [...] Magyar volt. [...] a nemzeti elem nem programszerű szándékossággal, hanem mint magától értetődő ősalap érvényesül [nála], [...]. Egyensúlyozott, egészséges és becsületes lélek volt, minden [tettéből] a tisztaság illata és édes melegség áradt. A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. [...] Egyszerű emberek egyszerű sorsa foglalkoztatta legtöbbet.”

Kosztolányi gyászbeszéde³⁸ pedig talán *Az öreg tekintetes* elemzése is lehetne. A TETTÉNEK OKA kifejtése, a mának szóló üzenet megfogalmazása: „Az, aki nemsokára beroskad ebbe a gödörbe sohasem félt tőle. Ő énekben vallotta, hogy »egy ajtó bezárul itt a földön és egy ajtó kinyílik ott az égben«³⁹, s tudta, hogy mindegy, akár az »egri pár-nán«⁴⁰ alszik, akár a sötét Halálnak a vállán, az álom nem lehet rossz. Mi azonban, kik itt állunk, tanácstalanok vagyunk. Csak veszteségünk nagyságát érezzük. [...] Ó, egy világ dől itt romba. / Vannak viharos lángelmék, melyek magunkra döbbsentenek, vannak hideg lángelmék, melyek a gyémánt ragyogásával tündökölnék élesen és keményen, s

³⁶ A vonatkozó rész teljes szövege: „Akarta, hogy magára hagyják. Nem fogadott el más kalauzt, csak a génuszát. Nem tudom, ki vállalta még olyan teljesen a saját lángelméje kockázatát, mint ő. Minden sikerét felülről kapta ajándékba; tévedései és botlásai a távlatot és méretet adják sikerei és győzelmei nagyságához.” (RAVASZ LÁSZLÓ: A láthatatlan ember. In: *Az egri remete*. Szerk. SIMON LAJOS. Dante, Budapest 1933.)

³⁷ A nekrológ vonatkozó része: „A lelkét Apolló istentől kapta. Magában járó ember volt, de nem aszkéta, inkább fölényes és derűs horátiusi bölcs. [...] Mint néptanító indult neki az életnek és a magyar tanító egyszerűsége, kötelességtudása és hite elkísérte őt a dicsőség zenitjéig. Míg a fővárosban élt is, vidéki maradt és a modern ember társas ambícióit és élvezeteit idegenül, a világvárosi élet komplikált együgyűségeit pedig elnéző iróniával szemlélte. [...] Magyar volt. Költészetében a nemzeti elem nem programszerű szándékossággal, hanem mint magától értetődő ősalap érvényesül, akár az orosz írónál. Egyensúlyozott, egészséges és becsületes lélek volt, minden írásából a tisztaság illata és édes melegség áradt. A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. [...] Egyszerű emberek egyszerű sorsa foglalkoztatta legtöbbet.” (*Pesti Hírlap*, 1922. 10. 31.)

³⁸ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Gyászbeszéd. *Pesti Hírlap*, 1922. 11. 03.

³⁹ Hivatkozás az *Útra-készülés* című versre.

⁴⁰ Hivatkozás az *Egy este* című versre.

vannak prófétáló, útmutató előrehajtó lángelmék is. [az öreg tekintetes] más volt és sokkal több volt minekünk. Ő a bájos lángelme volt. / [...] Aki eltűnt, mindent itthagytott és az olthatatlan olaj ég tovább. Lámpa, világíts nekünk. [...] lélek, légy most láthatóvá mindnyájunknak és maradj mivelünk.”

A PIPA MINT „PÁPASZEM”

A *Titkosnapló Témabecslés* alfejezetében találtam, hogy: „Leghatásosabb az olyan téma, amely mögött egy másik történet lappang, vagy valami olyan gondolat, amely a történet mögött világít.”⁴¹ Az *öreg tekintetes*ben a pipa vonatkoztatva ennek a gondolatnak az inverze igaz. A pipa történetében ott rejlik a főszereplő: Csurgó sorsa.

A városba érkező vidéki ember pipája az odaajándékozott pénzzel együtt a vasúton marad. A pipa ugyanúgy, mint a verejtékes munkával megtermelt és összegyűjtött pénz, hiányozni kezd. Sem a munkával megtermelt pénzt, sem az élet javai közé tartozó, a függetlenséget szimbolizáló pipázást nem lehet a normális emberi lét csorbulása nélkül mással: kölcsönnel, „keserű végű szivarral”⁴² helyettesíteni. A pipázás ugyanis kiemeli az embert a földi világból. Az öreg tekintetes észre sem veszi, hogy a városi ember becsapja, amikor hatalmas pénzért ad el neki pipát, hiszen számára a pipa és a pipázás nem anyagi, pénzzel megvehető kategória, hanem öröm és boldogság. A pipázás köt a múlthoz, visszavezet a gyökerekhez. Az ősi pipát, az apák pipáját meg kell őrizni. Minden más pipa elajándékozható, elajándékozandó. De!!! A legszebb a papot illeti, és a rokonnak, a süket komának is kell, hogy jusson az örömforrásból. A pipázás lehetőség. Összekötheti egyik embert a másikkal. Fórumot teremthet, hiszen a boldogságot, az örömet meg kell osztani!

És a világ mégis szivarozik... Észre sem veszi, hogy „a legfinomabb szivarnak is keserű a vége, a pipa pedig jó füstöt ad az utolsó szippantásig”⁴³. A világ csak azt értékeli, hogy „kék”⁴⁴ a füst, hogy „fájin dohány”⁴⁵, és hogy Pesten még „Wekerle sem szí ilyet”⁴⁶.

⁴¹ *Titkosnapló*, i. kiad. 61: Témabecslés fejezet.

⁴² *Földre néző szem*, i. kiad. 48.

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 64.

⁴⁵ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 65.

⁴⁶ Uo.

A világ számára a pipázás nem erkölcsi kategória. A pipás ember semmibe vehető. Dohányát elfogadják, de, ha az érdek azt kívánja, keresztülgázolnak rajta. A szivarozó és a pipás ember nem tud az élet fontos dolgaiban közös nevezőre jutni. Kölcsönt és jó szivart nem kap az ember nem pipás emberektől.⁴⁷

A pipások számára a szivarosok világa abszurd. Feloldhatatlan az ellentétük. Más a munkafogalmuk. A szivarozók a pipatisztítást a cselédekkel végeztetik, míg az öreg tekintetes számára ez öröm és mindennapi elfoglaltság. Más a világlátásuk. A szivarozók a művilágban műfényben élnek, és azt hiszik, a szép szalon az igazi élettér. A szivarozókat valami belső rossz hajtja. Mindent elkövetnek, hogy betömjék a pipát, hogy az ne tudjon szelelni, hogy az ne tudjon izzani. A pipásoktól elveszik az életteret: a pipafüstöt kitiltják a szalonokból. A szivarozó emberek tömjénnek tekintik a pipa illatát, és félnek tőle. Nem véletlen! A pipások oltalom alatt állnak. Hiába közösjük ki, száműzik az öreg tekintetést, jót tesznek. A száműzött azonnal meglátja ablakából a szomszéd ház földjét és az eget, és csodák csodája, visszakérül a pipa a régi helyére: az ablaksarokba!

A pipázással kapcsolatos utolsó, szimbolikusnak is mondható szöveghely az a jelenet, amikor az öreg tekintetes kölcsön akar kérni Mayertől, hogy Zsuzsikához menjen. Ekkor derül ki, fogytán a dohánya. Mintha csak azt sugallná: ha elfogy a dohány, nincsen tovább élet.

A *Titkosnapló* Mesterkönyvének egyik alfejezetcíme: *Pápaszem*⁴⁸. Nekem feltűnik, hogy apostolkodó és Jézus-követő Dédapám nem szemüvegről beszél. Az első pápaszemek ugyanis szent iratok tanulmányozását szolgálták,⁴⁹ és mivel – Jókai Anna szavaival – „az Írás Istenbe belehangzik”⁵⁰: a pápaszem nem földi dolgokat nagyít. „Ami csak neki fontos: pápaszeme” – szól a napló (földön túli értékekre utaló) meghatározása.

A pipa, a pipázás pápaszem! Dédapám tudta és vallotta: „Az élet javai közé tartoznék a dohányzás. / A pipázás gazdag embernek való, a szivarozás szegény embernek. / Az igazi pipázás legtisztább és leggyönyörűsebb módja a dohányzásnak. Hogy a gazdagok mégis szivaroznak, ennek oka az, hogy pipázni nem tudnak. / A pipázás tudomány.

Pipázni csak annak lehet, akinek ideje a magáé; a pipája sok és tajtékból való; dohánya csempészett. / A legfinomabb szivar sem ér fel egy pipa jó dohánnyal. / A legfinomabb szivarnak is keserű a vége. A pipa jó füstöt ad az utolsó szippantásig.”⁵¹

⁴⁷ Mayer nem ad kölcsönt. A doktor királyi szivarnak hazudja azt, amit megoszt apósával.

⁴⁸ *Titkosnapló*, i. kiad. 114.

⁴⁹ KONCZ VERONIKA: *Pápaszem. Új Ember Hetilap* 2012. 10. 28.

⁵⁰ KELLER PÉTER: *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT, Budapest 2015. 5.

⁵¹ *Földre néző szem, Égre néző lélek*, i. kiad. 48: Dohányzás című fejezet.

A pipa története azért érdekes szál, mert rávezet egy transzcendens értelmezési lehetőségre. A *Mesterkönyv*ben megfogalmazott elvárásnak megfelelően indul: „Ne művészi mondatot keress indulónak, csak várakozást, érdeklődést keltőt.”⁵² Az első vacsorán elhangzó beszélgetésben a tanár első mondata általános problémafelvetés: „nehéz lesz megszoknia a városban.”⁵³ Csurgó válasza a pipára fókuszál: „Legföljebb egy-egy pipa jó dohány”⁵⁴ kell. Az áskálódó Bárányné azzal, hogy „eredetinek”⁵⁵ nevezi a pipázást, felkelti a várakozást, ami Földiné megjegyzésével már érdeklődést is kelt: „No erre kíváncsi vagyok, hogyan pipázik a bácsi?”⁵⁶ És ezek után a főszereplők párbeszéde következik. Csurgó naivul azt feleli: „Csakúgy, mint más.”⁵⁷ Erre kinevetik, de ekkor még a veje segítségére siet, mondván (hazudván): „A pipázás egészségesebb a szivarozásnál”⁵⁸, mire Csurgó a múltjából hozott tapasztalat alapján, de megint csak naivul azt mondja: „Hát eddig nem ártott...”⁵⁹ És itt jön egy újabb érdeklődést kiváltó rész, ami teljesen új és pipából kiinduló, de nem pipához köthető, sőt a pipázás lényegét megkérdőjelező területre viszi át a beszélgetést. „Az öregúr a lámpásra hunyorgatva”⁶⁰ mondja vejének: „mi ördög lámpás ez, hogy ilyen szép világot ereszt!”⁶¹, és Dédapám hozzáteszi: „Sohase látott még villamos lámpást.”⁶²

A lámpás Dédapámnál Jézus-követést, apostolkodást jelent, nem villamos lámpást. Nem ördöglámpást. A kisregény szimbolikájával: az igazi lámpásban méhek (!) viaszából készült gyertya, és nem villamosság adja a fényt. Csurgó azonban új kísértéssel áll szemben: nem látott még korábban (ördög) lámpást. Akkor veszi észre, amikor nincs nála a pipa. Amikor nem tud pöffekelni. És az az (ördögi) ember ismerteti meg vele, aki később tönkreteszi, és a halálba kergeti. A kísértés leírása életszerű. Először tetszik neki. A villamos lámpás is. Maga a villamos is. De amikor már nincs meg a régi családi pipája, gépember lesz, akkor felülkerekedik rajta a villamos, és majdnem elüti, de van egy ismeretlen (feltehetően pipás) „fékező”, aki megmenti.

⁵² *Titkosnapló*, i. kiad. 72: Vázolás és kidolgozás alfejezet.

⁵³ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 14.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 15.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

A regény transzcendens üzenete: A VILÁG VILÁGOSSÁGA és az ördög lámpása másképpen világítanak. Ha az ember az ördög fényével megvilágított világban él: tettének oka ismeretlen. Ha az ember a VILÁG VILÁGOSSÁGA fényében él, rájön, hogy a másik világban élők „nem tudják, mit cselekszenek” (Lk 23,34)⁶³.

A TÖKÉLETESEDŐ REGÉNY

A kisregény címváltozatai az életrajz⁶⁴ szerint: *Az utolsó Atilla*, *Az Öregúr*, *Utolsó tekintetes úr*, *Öreg tekintetes*. A vonatkozó szövegkörnyezetből arra következtetnek, hogy a megadott címek időbeli sorrendiségben állnak.

A Gárdonyi-művek egy-egy fundamentális ötletre épülnek.⁶⁵ Feltehetően minden címhez más fő- vagy nagyjelenet tartozott.⁶⁶ Dédapám ezekbe sűrítette mindig a mondanivalót. Ha ezeket vizsgáljuk, észrevehetjük, hogyan nemesedik, hogyan erősödik a rezgés, hogyan emelkedik a szakralitás szintjére. *Az utolsó Atilla* általánosságban a magyar érzés megszűnéséért való aggódás. *Az Öregúr* ezen túlmenően arra is figyelmeztet, hogy a jövő magyar generációjában már nincs irgalmasság. *Az Utolsó tekintetes úr* már önvizsgálatra is indít: nézzünk magunkba, látjuk-e még az emberben az embert, vagy eluralkodik felettünk a rangkórság? *Az Öreg tekintetes* az előbbieket szellemében buzdít apostolkodásra: merjük felvállalni a prófétaságot, Isten velünk van és nem hagy el minket.

Az utolsó Atilla

A regényben nincs Atilla nevű szereplő, de szó van a magyaros viseletről: az atilláról. A Dante kiadású *Láthatatlan emberben* a fejedelem neve: Atilla. Sőt, *A láthatatlan ember* alapján írt *Zéta* című drámában Atilla atillában jelenik meg a színpadon! Akár

⁶³ SZIT-kiadás.

⁶⁴ GÁRDONYI JÓZSEF: i. m. II. 124: Az öreg tekintetes (1899. december 2.; 1902. december 4. és 1904. május 13., július 7., augusztus 2.) fejezet.

⁶⁵ „Meg kell várnod, míg nem pattan, mint a villamosszíkra, a fundamentális ötlet, amelyre ráépítheted a művedet.” (*Titkosnapló*, i. kiad. 70.)

⁶⁶ „A nagyjelenet minden! A többi csak előzmény. Ha így vázolod a regényt, a befejezés után könnyű munka minden bővítés és epizód.” „Semmi értelme több jelenetnek azon túl, hogy a szereplő karakterek meg vannak világítva. Csak a főjelenetre igyekezz.” (Uo.) Illetve: „A főjelenet mindig érzelmi, nagy jelentés. Itt csapnak legmagasabbra a kontra-hullámok. Itt támad kétség a már bizonyos vég iránt.” (*Titkosnapló*, i. kiad. 81.)

a viseletet szerette volna tulajdonnévvé nemesíteni, akár a ruha viselőit akarta azonosítani a hun király utódaival ugyanoda jutunk: Atilla áttételes kérdése az akkori – de mondhatjuk: a mai – magyarokhoz: 48 után milyen öltözék illik Isten kardja népéhez?

A Csurgó számára rendezett első ünnepi vacsorán a viseletek felvázolják a konfliktust: a már városiasodott francia professzor szmokingot visel, a magyarságát és 48-as múltját érezhetően megtagadott Mayer redengotot, a főhősről pedig ezt olvassuk „Nem is illett alakja se oda: fekete atillában járt és szürke nadrágban”⁶⁷.

Három szereplő érintett az atilla viseletben. Mayer, a szabadságharc századosa kiegyezett a helyzettel. Elkopott atilláját osztrák katonai ruhára váltotta. Csurgóról lánya húzza le az atillát, amit Mayer belső bánattal vesz észre megjegyezvén: kár, hogy levette, mert örült, hogy látta. Csak az Ábendblattot áruló 48-as rokkant katonának nem váltott viseletet! Ez a kitartás is lehetett volna főjelenet, de a regény nem a rokkant katonáról szól.

Az utolsó Atillához tartozó koncepció esetében Csurgó (még) nem elég erős, hogy kitartson, hogy vállalja: a világgal szembe menve a külsőben is meg kell mutatnia, hová tartozik, de a főjelenetben már van valami magyarságra vonatkozó másvilági üzenet is. Csurgó ugyanis atilláját a lánya esküvőjére készítette. A ruha tehát bibliai értelemben menyegzős ruha (!), és erre mondja Tardy: „ki jár ma atillában!”⁶⁸ Majd erre replikál Bárányné: „Az utolsó fővárosi atilla rég bent van már a múzeumban.”⁶⁹ Csurgó pedig azt teszi, ami a magyar ember lényegéből fakad: mordul⁷⁰: „– Bezony hiba, – mondotta nyugodtan, — ma az atillát teszik be a múzeumba, holnap meg az utolsó magyart. No szerbusztok, jojcakát. / Megcsókolta a lánya homlokát s bement a szobájába.”⁷¹ Talán egy másik főjelenet is járhatott Dédapám fejében, de ez nincsen kidolgozva. Arra a momentumra gondolok, amikor az atilla zsebében találja meg Csurgó, a régi múltat felelevenítő, de már a (kirakat)ablakban sem megtűrt, új életet hozó kukoricaszemet (vagy [később látni fogjuk, miért fontos] tengerit!).

⁶⁷ Az öreg tekintetes, i. kiad. 12.

⁶⁸ Az öreg tekintetes, i. kiad. 55.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Utalás Dédapám magyarság-meghatározására: „A magyarság nem kalapdísz, hanem a szíve mélyében viseli a magyar, mint tenger csigája, a gyöngyét. A magyarságunk érzése mélyen bent ég bennünk, hogy szinte magunk sem tudunk róla, mint a tűzhányó hegyek, amelyek hideg kőhegyek, de egyszer megmordulnak.” (Titkosnapló, i. kiad. 48.)

⁷¹ Az öreg tekintetes, i. kiad. 55.

Az Öregúr

A regényben Csurgó nagyon sokszor szerepel öregúrként. A címben a névelő és a nagybetűs írás nem azt hangsúlyozza, hogy konkrétan róla van szó, hanem sokkal inkább azt, hogy Csurgó nem egy konkrét személy. Inkább egy – akkor és azóta is – sokszor ismeretlennek tűnő világ képviselője. És ha erről az oldalról közelítjük a címet, akkor nem biztos, hogy kort jelöl az öreg jelző. Inkább olyan embert, aki félő, hogy nemsokára nem lesz, akit félő, hogy a társadalom már nem reprodukál. Áthallást érzek *Az Öregúr* és *Göre Gábor bíró úr*, Csurgó és Göre Gábor között is. Az Öregúr bizonyos értelemben Göre Gábor alteregója. A várost ez a Göréhez hasonlító bölcs, humoros „öregúr” fedezi fel. Neki tűnik fel az új világban való „bojgása” során a sok újdonság.

A második ünnepi vacsoránál⁷² találunk egy főjelenetre utaló részt. Csurgó már átadta eladott birtoka árát a vejének. Meséli első fővárosban eltöltött napja élményeit. „Mosolyogva hallgatták.”⁷³ Majd rágyújt a pipájára, és ekkor elmélkedik el Dédapám: „Dehát miért mosolyogták meg! / Mert az öregúr úgy jelent meg köztük, mint egy ismeretlen világ képviselője; egy ó-magyar, aki kilép a képrámából, s leül az élők közé.”⁷⁴

A szalon avatásán⁷⁵ is érezni egy főjelenetet elővételező részt. Az öreg méltóságos (!) asszony megkérdezi Csurgót, beleszokott-e a fővárosi életbe, tetszik-e neki. Mire ő azt válaszolja: „Tetszeni tetszenék [...], csak olyan nekem, mintha külföldön volnék.”⁷⁶ A külföld itt kettős jelentésű. Földi és égi, testi és lelki territóriumot egyaránt jelent. A lelki jelentés a fontosabb. Ez kerül majd elő a főjelenetben.

Csurgó alázatos, emberszerető öregúr, aki az irgalmasság cselekedeteit gyakorolja. A testieket⁷⁷ is, a lelkieket⁷⁸ is. Szinte mindegyiket. A főjelenetben⁷⁹ a nagy ér-

⁷² A 4. fejezet eleje.

⁷³ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 52.

⁷⁴ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 53.

⁷⁵ 8. fejezet.

⁷⁶ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 151–152.

⁷⁷ 1. az éhezőknek ételt adni, 2. a szomjazóknak italt adni, 3. a szegényeket ruházni, 4. az utasoknak szállást adni, 5. a betegeket és 6. a börtönben levőket látogatni, 7. a halottakat eltemetni.

⁷⁸ 1. a bűnösöket meginteni, 2. a tudatlanokat tanítani, 3. a kételkedőknek jó tanácsot adni, 4. a szomorúkat vigasztalni, 5. a bántalmakat békével tűrni, 6. az ellenünk vétkezőknek megbocsátani, 7. az élőkért halottakért imádkozni.

⁷⁹ 9. fejezet.

zelmi ellentét az irgalmassággal és a családi minták elvetésével kapcsolatos. Nem általánosságban a magyarokról van szó, hanem konkrétan a magyarok irgalmas voltáról, ami, konkrétan a fővárosban és konkrétan Csurgó családjában úgy tűnik, kihalóban van. Az öregúr pénzt kér, mert el akarja temetni az órásnét. Az irgalmasság iránt érzéketlen, anyagi világ nem érti, miért. Bárányné, a távoli rokon fogalmazza meg a racionális kérdést: „Dehát bácsi [...], temetkezési vállalat-e a mi házunk?”⁸⁰ Az öregúr válasza erkölcsi töltetű: „Magamra vállaltam, hát magamra vállaltam!”⁸¹ Lánya megérzi, mit takar a válasz. Csillapítja: „Tudjuk, hogy irgalmasszívű. Csak szokatlan ez a fővárosban.”⁸²

Csurgó már „külföldiként”, szinte a „képrámából” felel. Nem apaként. Nem a lányának. Mindazon lélekben megváltozott, az ősi értékeket elvben továbbadni köteles gyermekhez szól, akik láthatólag és érezhetően az új „Magyarországba” érkezve az alkalmazkodás totális félreértelmezésével minden gyökerüket tudatosan elvágtak és elveszítettek. Úgy szól, mint a lelkek orvosa: „Mi szokatlan? Az irgalmasság? Nem bánom én, ha szokatlan is! Ha a fővárosnak szokatlan, én nem vagyok főváros! Én csak Csurgó Károly vagyok. Az asszony az én betegem volt, hát én temetem el!”⁸³

Az Utolsó tekintetes úr

A tekintetes szót több értelemben is használták, használják ma is. Rokon értelmű a tekintélyessel: azaz szélesebb értelemben erkölcsileg vagy szellemileg tekintetben álló személy. Bizonyos hatóságok, testületek, hivatalok tiszteleti címe. Bizonyos rangban és hivatalban álló személyeket illető cím. Csurgó nem rangban és hivatalban lévő ember. Esetében a kifejezés értelme – mint ahogyan a kisregény is mutatja –, erkölcsileg vagy szellemileg tekintetben álló.

A történet elején az „öreg nagyságost”⁸⁴ várják. Helyette az öreg tekintetes érkezik. Ez a konfliktus forrása. A világ nem érti, hogyan és miért akar egy nagyságosnak tartott valaki tekintetessé „alacsonyodni”. Az özvegy órásné és a varga értik csak meg, milyen emberi méltóságot takar a tekintetes szó. A főjelenetben háromszor ismétlődő

⁸⁰ Az öreg tekintetes, i. kiad. 136.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Az öreg tekintetes, i. kiad. 136–137.

⁸⁴ Az öreg tekintetes, i. kiad. 4.

dik: Tekintetes úr! A varga kétszer aggodalmasan szólott, de harmadszor már kiáltott. De a Duna felé tartó „utolsó” tekintetes úr nem hallja meg.

Ez a főjelenet is tragikus. Önvizsgálatra késztet. Rokon az előzővel. De már nem családi körben, hanem kint a világban történik. Itt már elfogynak a szavak. Az emberek nem szólnak semmit. A nagy tragédia, hogy fel sem fogják, mi zajlik körülöttük! „A járókelők megálltak és pillantást vetettek a vargára is, az öreg úrra is. [...] Megnézni való is az a fővárosban, aki tekintetes.”⁸⁵ És az ellentézis: Csurgó sem fogja fel, mi történik körülötte. Ő már nem önmaga. Átalakult. Megszűnt embernek lenni. Megszűnt tekintetesnek lenni. Kisbetűvel írt öregúr lett: „Az öregúr azonban nem ügyelt sem a rátáalkozókra, sem a vargára: ment tovább, mint valami gépember.”⁸⁶ Csak a varga tudja, mi történt!

Az Öreg tekintetes

Az elmagyartalanodásért, az elirgalmatlanodásért, az elgépiesedésért való aggodás társadalmi regények témája. *Az öreg tekintet* a zárómondat — TETTÉNEK OKA ISMERETLEN — témája ellenére kiemeli ebből a kategóriából, hiszen megkérdőjelezi a társadalmi szinten megkérdőjelezhetetlen ok-okozati összefüggést: az elmagyartalanodás, az elirgalmatlanodás, az elgépiesedés öngyilkossághoz vezet. Dédapám pedig nem ezt akarja mondani! Nem mondhatja ezt! A Jézus-követés és az öngyilkosság nem hozható közös nevezőre! Az öngyilkosság nem köt, hanem elzár a Végtelentől. Márpedig Ő azt mondja: „Minden, amiben lelkileg gyönyörködünk, kapcsol a végtelenséggel. [...] Tehát amelyik nem kapcsol, nem érték.”⁸⁷ Öngyilkosságban gyönyörködni nem lehet. Az öngyilkosság nem érték. Öngyilkosságról szóló mű sem lehet az!

„Az ellentézis természete, hogy rendet terem. Oszt is, köt is. Árnyék és világosság egyszerre.”⁸⁸ Az árnyéket könnyű felfedezni. De hol a világosság? Az órásné, a varga és Csurgó találkozásakor a varga szájából elhangzik egy prófécia: „Íme ahogy mondtam: az Isten elküldi az ő angyalát a szükség órájában és mindeneket megvizsgasztal. Így van ez uram. Ön nem is tudja, hogy önt az Isten küldte ide, csak egy

⁸⁵ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 179–180.

⁸⁶ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 180.

⁸⁷ *Titkosnapló*, i. kiad. 56: Írói nagyság fejezet.

⁸⁸ *Az öreg tekintetes*, i. kiad. 79: Ellentézis fejezet.

belső sugallatot érzett, amely azt mondotta: Kelj fel és eredj az özvegy órásnéhez. Őn pedig felkele és eljőve, teljesítvén az Úrnak akaratát.”⁸⁹ Ennek a részletnek üzenete: Csurgó prófétái alak!

A *Titkosnapló* arra bízta: „Fonási ötletekben is azonnal az ellentézist nézd, keresd, mint a festő az árnyékvonalat.”⁹⁰ Kövessük ezt a fonási ötletet. Két prófétára is emlékeztet a részlet: Illésre és Jónásra. Illésnek azt mondja az Úr: „Kelj fel, s eredj a szidoniak Száreftájába, s tartózkodj ott: íme, meghagytam ott egy özvegyasszonynak, hogy tápláljon téged.” (1 Kir 17,9.)⁹¹ Jónásnak pedig: „Kelj fel, menj Ninivébe, a nagy városba, és hirdesd benne, hogy gonoszsága felhatolt elém.” (Jón 1,2.)⁹²

Csurgó mindkét prófétával rokon. Illéshez hasonlóan konkrét személyhez jön: az özvegy órásnéhez, aki életcéllal táplálja. Jónáshoz hasonlóan megtérésre buzdít, és úgy tűnik, vízben végzi. Csurgó tettének oka az újságolvasók számára ismeretlen. A világ szemében Illése is! Jónása is! De gondoljuk meg: Csurgó addig létezik, míg veje le nem marházza. Onnantól „gépember”. Nem tudja, mit csinál. Nem lát, csak néz arra a helyre, ahol a doktor állt. Gépiesen sétáló lépésekkel megy. Amikor a vargával találkozik, látszik rajta, hogy néz, de nem lát. (Már másodszor nem lát!)

Nem ügyel semmire, csak megy, mint egy gépember. Nem veszi észre azt a villamost, amit a fővárosba érkezésekor csodált. A bárkán ülő asszonyt észre sem veszi. Passzívan beleborul a Dunába. Illés sem aktív, amikor elragadja a tüzes szekér. Jónás is elszenvedi, hogy kidobják a hajóból. Vegyük észre: prófétái érdekében Isten beavatkozik a világba! Illést tüzes szekérrel elragadta, tehát nem halt meg. Jónást beledobták ugyan a tengerbe, de nem hal meg. Isten megmentette a cethal gyomrából. Döbbenjünk rá: Csurgó is mondhatná Jónás fohászatát a cet gyomrából: „Belevetettél a mélységbe, a tenger közepébe, / és az ár körülvelt engem. / Valamennyi örvényed és hullámod / összecsapott felettem.” (Jón 2,4.)⁹³ A prófécia ugyanaz: „Még negyven nap, és Ninive elpusztul!” (Jón 3,4.)⁹⁴

Az *öreg tekintetes* üzenete tehát nem az, hogy a társadalmi problémák öngyilkossághoz vezetnek, azaz Isten magára hagyja az embert (az író!), hanem ellenkezőleg,

⁸⁹ Az *öreg tekintetes*, i. kiad. 125–126.

⁹⁰ Az *öreg tekintetes*, i. kiad. 79: Ellentézis fejezet.

⁹¹ Káldi-fordítás – azért ez, mert itt jobban érződik, hogy a varga szavai a Bibliára utalnak

⁹² Káldi-fordítás, lásd előző jegyzetünket.

⁹³ SZIT-kiadás.

⁹⁴ SZIT-kiadás.

hogy Isten látja, milyen bajok vannak a világban, és elküldi oda prófétáit. A próféták pedig ne féljenek a végsőkig prófétálni, mert Isten megmenti őket, ha kell, kivezeti őket a világból.

Ez az „a szép és nemes rezgés, ami lelkünk szép és jó részévé válhat”⁹⁵!

A „SZÉP ÉS NEMES REZGÉS” TOVÁBBÉLÉSE

1906-ban született meg az *Átkozott józanság*⁹⁶, amit *Az öreg tekintetes* folytatásának tartok. Ugyanazokkal a karakteres szavakkal kezdődik, amivel *Az öreg tekintetes* zárul („Egy öregúr, egy székel meg egy csónak. Ezzel kezdődött a Vaskapu szabályozása”⁹⁷). Ebben a történetben is azzal szembesülünk, hogy Dédapám szerint minden öngyilkosságot elkövetni szándékozóra igaz, hogy TETTÉNEK OKA ISMERETLEN. Ahogy Csurgó már nem Csurgó volt, amikor beleborult a Dunába. Illés (!) – a reinkarnálódott Csurgó – a mérnök bölcsessége szerint sem volt maga, amikor „a levegőbe dőlt, és fejfelé lefelé be a Dunába...”⁹⁸ (A második mondatnak nincsen állítmánya!) „...ha valaki józanon megy a halálba, cselekszi azt egy jól átnyugodott éj után, reggel mikor már jól megfrüstökölt, de nem éjfélkor, mikor az ember agya fáradt, s a megfontoló képessége a leggyengébb.”⁹⁹

Azt is mondhatnánk, a történet a Ferencz József hídtól leúszik a Vaskapuig, és ott újraeled, de nem Csurgó, hanem Illés (!) éled újra. Az *Átkozott józanság* *Az öreg tekintetes* inverze. A végénél kezdett hasonló történet, ami az okokról szól, de hasonlóan csodásan záródik, mint *Az öreg tekintetes*. Nem prófétai, de nagyon emberi befejezés. Mély rezgést keltő. Kiderül, a magát szeretetre, szerelemre alkalmatlannak tartó Illést mégis szereti valaki. Olyannyira szereti, hogy nem hallgat a józan eszére, megpróbálja a lehetetlent, elkezd keresni Illést a hatalmas vízben, a sötétben.

⁹⁵ A teljes szöveg: „Az olvasmány, amely bennünk marad, lelkünknek részévé válik. A szép és nemes olvasmány nemes, szép és jó részévé; a rút, aljas olvasmány: mint a mocsokfolt, ami beleszi magát a ruhánkba, hogy azt sem tudjuk, hogy került belé. Ilyenek az elrettentő példáknek írt emberképek, s azok a ronda igazságok, amelyek mellett az életben ellépünk, de könyvben ha élénk kerülnek, csak utólagosan látjuk, hogy mellőztük volna, ha előre tudjuk, az olvasásukat. Tehát az író lelke a nemzet lelkének illetéknépp zizdorgatója, nemesítője lehet, de megrontója is.” (*Titkosnapló*, i. kiad. 53–54: Olvasmány fejezet.)

⁹⁶ *Átkozott józanság*. In: GÁRDONYI GÉZA: *Átkozott józanság, Mi erősebb a halálnál*. Dante, Budapest, é. n.

⁹⁷ *Átkozott józanság*, i. kiad. 1.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ *Átkozott józanság*, i. kiad. 74.

Az *Átkozott józanság* az életrajz szerint majdnem megmentett egy embert az öngyilkosságtól,¹⁰⁰ de hogy mindenkit megőrizzen, Dédapám megírta a *Szunyoghy miatyánkját*. A három mű tehát összefügg. Nemcsak témájukat, hanem a vízhez kapcsolódó szimbolikájukat tekintve is. Az *öreg tekintetes*ben Csurgó prófétához hasonlóan kimenekítettet az életből, mondhatni alámerülése után átment a Jordánon, s utána ragadták el a lovak a menny felé. Az *Átkozott józanság*ban hús-vér Illést a Dunában (Jordánban), a megtisztulást is jelentő Vaskapunál Adria (!) keresi és vezeti vissza az életbe. A *Szunyoghy miatyánkja* az Adrián játszódik az új világba vezető hajóúton.

AZ ÖREG TEKINTETES ÜZENETE A MÁNAK

Az *öreg tekintetes* majd tíz évvel a *Rerum Novarum* enciklika (1891) megjelenése után született. Felmerült bennem, hogy vajon nem annak az üzenetével rokon¹⁰¹ a mondanivalója? Nem ennek az enciklikának a témájára írt példabeszédről van itt szó? Nem az az üzenete ennek az írásnak, hogy vigyázz, ember! Vigyázz, mert iszonyú a gyökerekről magát leszakító létben rejlő veszély, ha a LÁMPÁS szerepét átveszi az ember alkotta művi fény, és aki soha nem látja meg az eget, az elembertelenedik, elgépiesedik. Nem vigasz és biztatás a mű, hogy vállaljuk a próféta-ságot, bízzuk magunkat a belső hangjára hallgató Ábrahámhoz és a próféta-khoz hasonlóan Istenre?

¹⁰⁰ „A pozsonyi temetőben egy fiatal embert találtak. Pisztoly hevert mellette. A mellén seb. Mellette egy könyvem s rajta ceruzával ez a jegyzet: »Ez a könyv csaknem visszatartott az öngyilkosságtól.« Nem írta az újság: melyik könyvem volt az. De én mindjárt arra gondoltam: hogyha ez a könyv csaknem visszatartotta a maga meggyilkolásától azt az embert, írhatnék talán olyan könyvet, amely bizonyosan megtartja sokakban az életet, – hiszen csak azt kell megvilágítanom, hogy a fantázia zavarja meg a halálra keseredettek elméjét.” GÁRDONYI JÓZSEF: i. m. II. 211: *Szunyoghy miatyánkja* (1913. július 7. – december 3.) fejezet.

¹⁰¹ Idézet az enciklikából: „II. A szocialisták megoldási javaslata / 1. A MAGÁNTULAJDON MEGSZÜNTETÉSE / 2. A SZOCIALISTA JAVASLAT ELVETÉSE / 6. Még világosabban kiderül mindez, ha az ember természetét magasabb szempontból vizsgáljuk. Mivel az ember számtalan dolgot ragad meg értelmével, s a jelen dolgaihoz a jövőbelieket is hozzákapcsolja, továbbá mivel cselekedeteinek maga az ura, ezért az örök törvény és a mindent előrelátással kormányzó Isten hatalma alatt állva dolgait saját tervező előrelátásával önmaga intézi; éppen ezért képessége van mindannak a megválasztására, amit jelen- és jövőbeli jólétének elérésére a legalkalmasabbnak tart. Ebből következik, hogy az emberben meg kell legyen a képesség nem csupán a föld gyümölcseinek, hanem magának a földnek a birtoklására is, hiszen látnivaló, hogy éppen a földből származik mindaz, ami jövőbeli szükségleteit fedezi. Az ember szükségletei állandóan újratermelődnek, s ma kielégítve, holnap új igényekkel lépnek fel. Ezért volt szükségszerű, hogy a természet az embernek valami tartós és mindenkor megmaradó dolgot adjon, amitől e folytonos szükségletek kielégítése várható, ezt a folytonosságot pedig semmi más nem biztosíthatja, mint éppen a föld a maga bőségével. Arra sincs ok, hogy ezt a gondoskodást az államra hárítsuk át. Az ember ugyanis régebbi, mint az állam, ezért természeténél fogva előbb kellett legyen joga életének fenntartására, mint hogy bármely államalakulat létrejött volna.” Forrás: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125#N3> (Utolsó megtekintés: 2019. április 7.)

Nem arra akar-e biztatni bennünket ez a regény, hogy ne féljünk attól, hogy azt mondják majd ránk: Tetteink oka ismeretlen! Tegyük a jót! Tegyük, ahogyan Csurgó is tette! Ne féljünk, „*az Istent szeretőknek minden a javukra válik*” (Róm 8,28).

IRODALOM

- GÁRDONYI JÓZSEF: *Az élő Gárdonyi*, I–II. Dante, Budapest, é. n. 2. kiadás.
- HERCZEG FERENC: Nekrológ. *Pesti Hírlap*, 1922. 10. 31.
- HERCZEG FERENC: Gárdonyi Géza. In: *Az egri remete*. Szerk. SIMON LAJOS. Dante, Budapest 1933. 11–12.
- KELLER PÉTER: *Az élő Gárdonyi-arc*. SZIT, Budapest 2015.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Gyászbeszéd. *Pesti Hírlap*, 1922. 11. 03.
- KONCZ VERONIKA: Pápaszem. *Új Ember Hetilap*, 2012. 10. 28.
- PINTÉR JENŐ: *A magyar irodalom története: tudományos rendszerezés*, VIII. Stephaneum Nyomda, Budapest 1941.
- RAVASZ LÁSZLÓ: A láthatatlan ember. In: *Az egri remete*. Szerk. SIMON LAJOS. Dante, Budapest 1933. 22–25.
- Rerum Novarum*. XIII. *Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről*. Róma, 1891. <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125#N3> (Utolsó megtekintés: 2019. április 7.)

A HIVATKOZOTT GÁRDONYI-KIADÁSOK

- Átkozott józanság, Mi erősebb a halálnál*. Dante, Budapest, é. n.
- Az öreg tekintetes*. Dante, Budapest, é. n. 5. kiadás.
- Földre néző szem, Égre néző lélek*. Dante, Budapest, é. n.
- Fűzfalevél nyárfalevél...* Singer és Wolfner, Budapest 1904.
- Ki-k a párjával*. Dante, Budapest, é. n. 2. kiadás.
- Szanyoghy miatyánkja*. Dante, Budapest, é. n. 2. kiadás.
- Tengeren járók csillaga*. Szent István Társulat, Budapest 2005.
- Tükösnapló*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1974.
- Tűzesség a földön*. Engel Lajos Könyvnyomdája, Szeged 1896.